

Biernaczky Szilárd

A zulu és kosza dicsérő ének (izibongo/üibongo) tegnap és ma¹

(Egy történeti forrásul is szolgáló hagyományos költői műfaj a helybeliség és a földi méretűség változásainak folyamatában)

Nem tudjuk igazában, mit gondoljunk arról, hogy a mindenkori néphez, nyelvhez, hagyományokhoz kötődő adott kultúra mennyiben minősíthető egyrészt *lokalizmus*nak, vagy pedig (szerencsés elterjedtsége, mintáinak, modelljeinek, típusainak nemzetközi szétterjedése révén) *globalizmus*nak (hagyományosabb szóval *univerzalizmus*nak). Vagyis megragadhatók-e a kultúra konkrét produktumai, illetve modelljei, anyagi és szellemi eszköztárai e két kifejezéssel, abban az értelemben, mindezek hogyan élnek, formálódódnak, alakulnak át, születnek újjá egy adott helyi közösség életében, és miként válik a helyben keletkezett produktum vagy struktúrátípus a világkultúra részévé? Amennyiben – afrikai példát véve alapul – úgy véljük, a helyi afrikai, pl. az autentikus zenei hagyományok a lokalizmus, míg a sajátosan afrikai gyökerű és világszerte elterjedt jazz zenei stílusok (vagy a napjainkra mind inkább teret hódító afrikai gyökerű világzene, *world music*) viszont a globalizmus megnyilvánulásait jelentik, akkor... akkor először is észre kell vennünk, hogy a mélyebb elemzés nem teszi lehetővé a két jelenségkör ilyen egyértelmű szétválasztását. Vagyis rá kell ébrednünk, hogy a napjainkban olyannyira népszerű fogalmak a művelődéstörténész számára csapdahelyzeteket teremtenek.

Kísérletünkben, amelyben az afrikai folklór egyik legsajátosabb jelenségrének, a dicsérőének műfajának egy picinyke szeletét, a *zulu* (és részben *kosza*) *izibongót* (dicsérő éneket) helyezzük boncaszatra, mégpedig a szükséges műfaji jellemzők bemutatását követően elsősorban történeti szempontok alapján, világosan fogja mutatni bevezető megállapításunk (legalábbis részbeni) igazságait. Ugyanis az a különleges és Magyarországon kevésbé ismert művelődéstörténeti, folklorisztikai, történelmi tényanyag, amely az afrikai (és így a *zulu*, *kosza*, és persze sok más *bantu* vagy akár nyugat-afrikai etnikai csoportnál meglévő) dicsérő költészet (*praise poetry*), illetve e műfaj történeti típusú ága kapcsán az elmúlt másfél száz év során fényre került, a helybeliség és elterjedés, a szűk körben való ismertség és a mind szélesebb körű használat vagy alkalmazás, a szóbeliségtől az írásbeliségig vezető híd, a helyi afrikai nyelvtől (*zulu*, *kosza*, *szoto*, *csvana*, *venda*, *ndebele*, *sona* stb.) a világirodalom egyik fő nyelvéig (angol) vezető út lehetőségeit világosan kirajzolja elénk.

Előjáróban annyit, hogy a dicsérő költészet mint az egyetemes emberi kultúra sajátos jelenségszféra, igen távoli gyökerekkel rendelkezik. Mivel két ko-

¹ Jelen tanulmány Az első és a második globalizáció között: hasonlóságok és különbségek, az Európai Expanzió Önálló Oktatási Programzáró konferenciáján (Budapest, ELTE BTK, 2009. május 12.) elhangzott előadás írott, szerkesztett változata.

rábbi tanulmányunkban már részletesen ismertettük, hogy az óegyiptomi, az ókori görög és keleti kultúrákban, a Bibliában, az ó- és középkori keresztény írásbeliségben vagy a moszlim előtti és alatti arab világban (lásd a qászida műfaját), illetve a törzsi társadalmat felmutató etnikai csoportoknál (nemcsak Afrikában) e műfaj milyen gazdagon és sokféle arculatban jelen van, így most e művelődéstörténeti áttekintéstől eltekintünk.

Nem érintjük részletesen azt a kérdést sem, ami a számos más műfajt is átható, azokba behatoló műfaj (talán műnem) rendkívül gazdag és sokszínű tematikai arculatát illeti. Tény, hogy a személydicső mellett már az ókori anyagban is jelen van a természeti jelenségek, a tárgyak, illetve az éppen antropomorf vagy éppen nem antropomorf istenek dicsőrete (lásd pl. Homérosz istenhimnuszait). Kell ugyanakkor egy lényeges distinkciót tennünk az ima- vagy fohásztípusú szövegek és a dicsőítők között. Az előbbinél a hangsúly a segélykérésre esik, bár dicsőítő elemek is megjelenhetnek benne, a dicsőítő ének viszont a dicsőítő tárgyául választott téma hozsannázását jelenti. Egyes esetekben csak tulajdonságok dicsőítését fogalmazza meg az alkalmi előadó vagy a hivatásos bárd, más esetekben viszont a dicsőítő személy tetteinek megidézésére is sor kerül. Utóbbiakat nevezhetjük hősi, történeti dicsőítőnek (bizonyos értelemben az istendicsőítők is ide sorolhatók, amennyiben az őket megidéző dicsőítőénekek mintegy konkrét tettek sorozatát idézik fel magasztalásukul, s itt ismét Homérosz himnuszait említhetjük).

Beszélnünk kell ezután röviden az afrikai dicsőítő ének néhány jellemző vonásáról. Elizabeth Gunner és Mafika Gwala egy viszonylag friss könyvük (1991) bevezetőjében arról szólnak, hogy a zulu *izibongo* kifejezés egy többes számú főnév, amelynek értelme: 'dicsőítetek'. Hozzáteszik, hogy a többi dél-afrikai bantu népeknél is gazdagon virágzik e műfaj. A csvanáknál *maboko*, a szotóknál *lithoko*, s teszem én hozzá, a zulukhoz legközelebb álló koszáknál pedig *iibongo* a neve. Majd igen helyesen arról szólnak, hogy e műfaj (és neve) a zuluk esetében némileg összekeveredik a kutatóknál az *izigiyi* kifejezéssel, amely a háborús táncokhoz kötődő énekeket jelöli, bár bennük a dicsőítő énekek (*izibongo*) stílusára utaló elemek bőven megtalálhatóak. Sőt, egy további megkülönböztetést is tesznek, amennyiben a harci játékokat követően az adott regimentbe (Shaka királytól kezdődően a zulu törzsi hadsereget 'zrede' be rendezték!) tartozó férfiak *ukugiyat* adnak elő, dicsőítve a kiválóakat a küzdelem után. Ezt követően a gyűjteményes kötetbe felvett anyag csoportjait mutatják be, megfelelően néhány nélkülözhetetlen jellemző ismertetéséről. Így a legfontosabbról, hogy az afrikai dicsőítő genezise minden valószínűség szerint a névadás szokásában gyökerezik. Hiszen a legtöbb afrikai népnél az ún. *beszélő nevek* (a magyar nyelvészetben ezeket ún. *szavasult mondatoknak* nevezik) találhatók meg (így: Bor-Nemessza, Bor-Nemessza stb., angol: Shake-Speare). Mégpedig a gyermek akár háromszor is kaphat nevet, a születését jellemző név hangzik el először, a csecsemőkori tulajdonságból táplálkozhat a második, és a harmadik lehet az első dicsőítő cselekedete, amelyet a szülők nagyon is számon tartanak.

Jeles személyeknél ezek a dicsőítetek megszorozhatók. Idővel egyfajta narratív énekké kapcsolódhatnak össze. A zuluknál a kutatás megállapította a

sajátos, nem kötött szótag- és sorszámú stancák, vagyis versszakok kialakulását, ezek adott névdicséretnek körül formálódnak ki, természetesen a szájhagyományozás folyamatában. Dicsérője elvileg mindenkinek lehetett. Jeles személyek esetében a dicsérő énekek néha több száz sorra is felnövekednek, így az 1787 táján született Shaka királynak (1816 és 1828 között uralkodott) az emlékét – véres hódító harcok árán (ezért nevezik őt fekete Napóleonnak) teremtette meg a mai mintegy 10 milliós zulu nemzet alapjait – egy közel 500 soros *izibongo* őrzi. Az őt meggyilkoló, majd a trónon követő féltestvére, az ugyancsak despota természetű Dingane (1828-1840) dicsérőjének ismert leghosszabb szövege ugyanilyen terjedelmű. E történelmi dicsérők stílusa telítve van allúziókkal, olyan utalásokkal, amelyeket csak sorról sorra megadott magyarázatokkal lehet érthetővé tenni. Ízelítőt ebből az érdeklődő az *Afrika Tanulmányokban* megjelent tanulmányomból vehet, ahol a *Shaka dicsérője* eddig ismert leghosszabb változata teljes szövegét a magyarázatokkal együtt megadom.

Itt inkább a zulu történelem legkorábbi időszakába kalauzolom az olvasót. A mai tudásunk szerint minden valószínűséggel 1697-1763-ben élt Ndaba, Shaka dédapja (vagy ükapja?) nagyhírű vadász volt a szóbeliségben fennmaradt emlékek szerint. Dicsérőjéből bizonyos sorok azonban Shaka és Dingane izibongójában is felbukkannak, a szóbeliség ismert technikája alapján (lásd a magyar lírai dalok esetében az un. vándorversszakokat):

Ndaba, Sonani fia, ami annyit mond, „Mi rosszat tett?”
Mivel ezek az emberek együtt élnek a csordáikkal,
A Mababela emberekhez, a Gabela klánhoz tartoznak,
Ő az, aki vadászik a vadonban, míg csak nem mormogják,
Amíg csak nem kiáltozzák azt: „Elég! Nem az!” 5
Ma annyira helyén van a szíve,
Hogy egy antilop ínyencfalatát nyisszantják le neki,
Ő, amikor lefekszik, a folyók méretét mutatja,
Ő, amikor felkel, a hegyek méretét mutatja.
A mi népünk, a Geabashe emberek kis drága amulettje, 10
Aki egyfolytában toronymagasságú haragban él,
Kései fölött a pajzsaival,
Szemmel tartja a nyájait azoknak, akik rosszat forralnak
A Gabela klán-beli Mababela emberek ellen. (14)

Az első zulu főnökök dicsérőiről, amelyeket természetesen csak keletkezésük után jó 100 évvel később, éspedig szájhagyományok alapján jegyezték le, azt állítják a kutatók, hogy kevésbé történelmi jellegűek. Kétségkívül, e szövegeinkből mindössze az derül ki, hogy Ndaba valóban nagy vadász és jeles harcos volt, aki minden körülmények között megvédte saját népét. Erre utal *A kései fölött a pajzsaival* kifejezéscsoport értelmezése: mindig kész a harcra. A Mababela és a Gabela klán nevek említése egyébként a zulu ősökre utal. Mindemellett az ősök és az utódok hozzávetőleges sorrendjéből kirajzolódik a

prekoloniális zulu történelem vázlata. A dicsőőkben vagy más korai írásos forrásokban felbukkanó főnöki alakok a következők: Phunga (1657-1727), Mageba (1667-1745), Ndaba (1697-1763), Jama (1727-1781), valamint Senzangokhana, Shaka és Dingane apja, (1757-1816). A zulu birodalom vagy nemzet Shakával (1787-1828) születik meg. Az őt követő uralkodók: az ugyan-csak véreskezű diktátor Dingane (uralkodása: 1828-1840), a békés Mpande (uralkodása: 1840-1872), aki elődjétől azonban ugyancsak gyilkossággal szabadul meg, bár a harmadik féltésvér volt. Fia azonban, a harcos természetű Cetshwayo vagy Cetewayo (1872-től, apja halálát követően) mind feloldhatatlanabb konfliktusok sorozatát idézi elő, amely a zulu-angol háborúba (1879) torkollik, az pedig az önálló, független Zuluföld végét jelenti.

Dolgozatunk címében azt érzékeltettük, hogy az *imbongi*, a zulu bárd szerepéről (illetve történelmi szerepváltozásairól) beszélve igyekszünk szembenézni a globalizmus jelenséghálójával. Nos az első zulu főnökök dicsőőnékeiről nyilván nem sokat tudunk. A források azonban hosszasan megemlékeznek például a jóval később, a 19. század közepén működő Magolwane-ról, aki vélhetően már Shaka idején élt, azonban a későbbi és igen békés természetű Mpande (uralkodása: 1840-1870, de már a hatvanas évek végétől lényegében harcos természetű fia, Cetshwayo irányította a zulusokat) kiemelkedő jelentőségű bárdja volt, nagyszámú fontos királydicsőőt tulajdonítanak neki. Bár uralkodóját (Mpandét) nem, sokkal inkább fiát, Cetshwayót bálványozta. A „*nagyfőnökkel*” (paramount chief?) való sorozatos konfliktusai, amelyek természetesen énekekben lefoglalt kritikai megjegyzésekben is megnyilvánultak, végül oda vezettek, hogy Magolwanét meggyilkolták. Pontosabban a nemcsak bárd szerepét betöltő, hanem harcosnak is számító imbongi a gyakori harci játékok, afféle párviadatok egyikén (ahogyan ezt James Stuart jeles tanárember és gyűjtő zulu nyelvű könyvében leírja) szinte kiprovokálta a megölését.

Kétségtől kívül sajátos a helyzet, hogy ezzel a drámai példával kell illusztrálnunk, az *imbongi* nemcsak egyszerűen krónikása, hanem politikai partnere is volt a főnöknek a zulu hagyományos uralkodói udvarokban. Mindemellett már itt felmerül a lokalizmus-globalizmus dichotómiával kapcsolatos első kérdőjel. Vajon lehet-e, van-e értelme annak, hogy a Shaka előtt évtizedekben még szét-szórt kis törzsi csoportok énekes bárdjait, illetve énekeiket a lokalizmus körébe soroljuk. És megtehetjük-e, hogy azt állítsuk, az előbbi állapothoz képest a globalizmus egyfajta szintjére emelkedik a központosító uralkodó bárdja (vagy bárdjai), másrészt a későbbi uralkodók énekesei, mint például Magolwane, bár tegyük hozzá, néhány más bárd neve is ismert ebből a korszakból. Illetőleg ide sorolható-e az összes kisebb, helyi főnökről szóló dicsőőnék is, amelyek a teljes zulu nemzet tudomására jutottak a különféle gyakori ünnepi előadások alkalmával. Ugyanis tudnunk kell, a dicsőők előadásának az afrikai népek hétköznapijaiban számos alkalma volt (családi, törzsi, nemzeti ünnepek, esti együttlétek, fiataloknak, gyermekeknek példaként nevelési céllal való megszólaltatások, akár csak részletek, idegen előkelőségek érkezése, utazáskor más jeles személyek csoportjaival való találkozások stb.)

1879-ben az angolok elfogták Cetshwayót, de az röviddel később megszökött a Nkandla erődítményből. Zuluföld ettől kezdve a búrok és az angolok között öröklődött. Cetshwayo (bár tőlük szökött meg) folyamatosan a britek segítségét kérte a trónkövetelő Zibhebhu ellenében. Az angol kormány 1887-ben annektálta Zuluföld jelentős részét. A búrokhoz fordult viszont Dinuzulu, akit királlyá emeltek, miközben az egységes ország darabokra szakadt. Végül is az angolok a teljes területet elfoglalták, Dinuzulut Szent Ilona szigetére száműzték, ahonnan csak 1898-ban szabadult. Az utolsó zulu megmozdulás 1906-ban következett be. Ezután az apartheid 1990-es évekbeli felszámolásáig a zulu kultúra egyfajta megosztottságban élte életét, bár az európai és amerikai antropológiában mind szélesebb körű érdeklődés nyilvánult meg a zulu hagyományok és történelem iránt.

A James Stuart-féle 5 zulu nyelvű kötetből táplálkozó nevezetes kétnyelvű antológia, a Trevor Cope szerkesztette *Izibongo. Zulu Praise-Poems* (OUP, OLAL, 1968) csak az 1879-es évig kíséri el a zulu királydicsérők útját: az utolsó ének ugyanis az utolsó független zulu főnököt, Cetshwayot magasztalja, ezt követően a példák sora megszakad.

A műfaj továbbéléséről természetesen gazdag, bár igen szétszórta anyag áll rendelkezésre. Ez pedig benyomásaink szerint azt mutatja, hogy a hagyományos kultúra igen erős törzset alkot, még az elnyomás korszakában is, azonban az izibongo mint olyan ezekben az években a nemzeti szintű létformából legtöbb esetben ismét a lokalizmus körébe kényszerült vissza. Pontosabban (miután a központosított királyság, a központi dinasztia visszaszorítva, formailag létezett) csakis annak nyílt tere, hogy a kisebb közösségek főszereplői kapjanak megörökítést énekes megfogalmazásban, illetve hangozzanak el minden kellő alkalommal ezek az énekek/költemények (a kettős megfogalmazás oka, hogy a zulu, illetve általában a déli bantu dicsérők egyfajta, ének és beszéd közötti recitatív előadásmódban hangzanak el). Vagyis azok így csak a helyi közösségek tagjai számára válhattak ismertté, összefüggésben a gyarmatosítás ismert izoláló módszerének (oszd meg, és uralkodj) következményeivel.

Jól mutatja a helyi főszereplőket gazdagon körülölelő dicsérők létezését akár a bevezetőül idézett kétszerzős munka, Gunner és Gwala kötete (*Musho. Zulu Popular Praises*) is, hiszen abban (néha ugyan 19. századi, de legfeljebb csak a koloniális korszakot megjelenítő) jelentősebb, bár inkább csak lokalizmusra ítélt személyiségek foglalnak helyet. Jellemző módon: 1. nemzeti figurákra, 2. főnökökre és klántagokra (*lineage members*), 3. az ágazatok egyes tagjaira (*lineage members*), illetve 4. férfiakra, nőkre és gyermekekre – osztják a szerzők a gyűjtemény anyagában megjelenített személyiségeket.

A többnyire lokalizmusba visszaszorult zulu dicsérőének sajátos szerepkörét még világosabban tetten érhetjük abban a híradásban, amelyet Archie Mafeje közvetít az apartheid alatt nyögő Dél-Afrikából, ezúttal a *zuluk* legközelebbi rokonának számító *koszáktól*. A leírás két bárd-jelölt választási harcát jeleníti meg Thembuland (Tembuföld) Engcogo kerületéből (előzőleg az afrikai származású kutató kifejti, hogy az európai bárd és a dél-afrikai bárd között az a

legfőbb különbség, hogy az ő hazájában ez a szerepkör nem örökölheto, bár hozzátehetjük, hogy a nyugat-afrikai griot-oknál viszont európai módon az énekmondók kasztjai néha akár több évszázados múltra tekinthetnek vissza). A dolog lényege, hogy míg az egyik az afrikaiak érdekeit képviselő Sabata főnököt dicsőíti, a másik az európaiak érdekeit kiszolgáló, a helyi vélemény szerint „agymosott, kilúgozott agyú” Matanzimát magasztalja. A politikai gyilkossági kísérlettől sem ment történet ráadásul az 1960-as évekbe vezet el, amikor a déli kormány rá akarja eróltetni Transkei-re a bantusztánt, amit a nép viszont – nem kis részben éppen a dicsérőénekek szárnyán továbbított információk és ítéletek hatására – nem akar elfogadni. A konkrét történet és eseménysorozat bővebb ismertetést kívánna meg. Itt most annyit tudunk tenni, hogy egyrészt felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kultúra a lokalizmus körülményei között is nagy értékű politikai erővé növekedhet. Másrészt arra a sajátos megfogalmazásra kívánunk példát adni, ahogyan a régi, allúziókkal teli és a névdicsérők halmazából éppen hogy egygyé állt dicsérőtől hogyan jut el a műfaj a majdnem hivatásos költészetig, amely adott esetben (ezúttal is) írásbeliségbe lép át, részben az adott és már 4-6 osztályt kijárt imbongik vagy a rájuk figyelő, őket segítő írástudók kezében. De íme, egy példa ezekből a vészterhes időkben született költeményekből:

*A Drakensberg hegycsúcsai közeléből szólalok meg,
A Mnqhwazi Hegyekre tekintve szólalok meg,
Amikor megszólalok, a Mnqhwazi Hegyek ellentétes irányba mutatnak.
Amikor megszólalok, a Mabel'Entombi Hegyek rémületet takarnak.
Amikor megszólalok, a Nkonkobe Hegyek a gondolkodásban elhalnak.
Amikor megszólalok, a Mayolo és Baziya Hegyei szomorúnak látszanak.
Amikor megszólalok, a Gqaga Hegyek mélyen meg vannak bántva.
Amikor megszólalok, a Khalinyanga Hegyek fodrozódnak.
Amikor megszólalok, a Gulandoda és Bumbane Hegyek is szólnak.
Sabata Jehovah szolgálja! Istenünk!*

*Azt álmodtam, hogy a királyi leszármazott a Qetume Hegyek csúcsán áll,
Karjait kinyújtja, és szemeit az égre emeli.
A szörnyű üvöltés és a nép keserű könnyei miatt imádkozott:
Szenvedéseik és üldöztetésük miatt.
És a fekete tömegek nyomorúsága miatt.
Egyszer láttam őt Dalindyebo sírjánál ácsorogni.
De Mouzo és fia nem változtatnák meg viselkedésüket.
Jongintaba és Ndumiso érdeklődni kezdett,
Hatalmas és előre megjósolt hang zengett:
Sabata Jehovah szolgálja! Istenünk!*

*Az ősök földjén jöttem, a Xhalabile Hegyek csúcsára érkeztem,
Azt mondták, felforgatták az országot a hatalom iránti vágy miatt.
A dolgok igen súlyosak, mivel Kaizer Matanzima egyáltalán
nem törekszik.*

Hogyan is tudna magasabb szerepre törekedni, hogy az összes
Thembu legfelsőbb vezetője legyen?
Megrémített engem azzal, hogy milyen erőket szabadított fel.
Lerombolta a Thembu nemzet tekintélyét.
Elképzelte magát, mint egy nagyon hatalmas és fontos valakit.
Felfedte valódi arcát, elfogadta azt a szerepet, ami jogosan nem illet
meg őt.
Korlátoltsága miatt soha nem fognak neki megbocsátani vagy
elfelejteni, mit tett.
Egyetlen demokratikus kormány sem kényszeríti népét arra, hogy
olyan dolgot tegyen, ami akarata ellen van.
Sabata Jehovah szolgálja! Istenünk!

Én Sabatát zaklatottnak találtam, és hogy háborog magában,
Ami a Thembuk országában történt, az szégyen és gyalázat.
Ezt nem a Thembuk tették, hanem a törvénysértők és az idegenek.
A Thembu, a Színes és a Fehér ugyanaz.
Mindannyian ugyanabban a kötésben élünk, egyetlen egyszerű
nemzethez tartozunk.
Grobbelaar halála nyilvánvaló jele a politikai korcsosulásnak.
Minek öljünk meg egy ártatlan szegény fehéret?
A Mindenható átkai a gyerekgyilkosokon.
Hol voltak azok, akik a szabadságod útjába álltak?
Haljatok meg, mint a kutyák, ti gonosz- és utálattevők!
Sabata Jehovah szolgálja! Istenünk!

Ngangelizwe soha sem harcolt a gyarmati kormány ellen,
Béke a Thembu vezetői erényeinek egyike,
Bárcsak a rendőrbíró és a Bantu meghatalmazottak alsóbbrendűek
lennének a felső vezetőhöz képest.
Minden Thembu vezető a legfőbb vezető fennhatósága alatt áll.
Csak két rangidős vezető létezik a Thembuk országában.
Minden Thembu legfőbb vezetője,
Zwelihle az első vezető, aki Matanzimánál fiatalabb.
Kaizer Matanzima csak Zwelihle után következik.
Zwelihle Dalindyebo nagy unokafia a nagy házból.
Kaizer jobbkézről való fiú Ngangelizwe vezér apjának házában.
Két vezér rangidős számításunk szerint,
De mindkettőjük fölött áll Sabata nagysága, ahogyan a szokás
diktálja.
Sabata Jehovah szolgálja! Istenünk!

Az idegenek jó szokásait szívesen látjuk.
De azokat a szokásokat, amelyek leigázásunkra szolgálnak,
vissza kell utasítanunk.

Akik a jogainkat eltörlik, ellenfeleinkké válnak.
Tudom, ezek az igazságok, hogy kimondtam, elfogatásomat
és perbefogásomat okozták.
Egyszer láttam szegény Qitsi falusiakat, akik hasonló okok miatt
kezdemenyeztek ellenállást.
A két ügy ugyanaz, férfi, készülj, hogy meghalsz a jogaidért.
A világ nemzetei a te oldaladon állnak.
A kényszer és az elnyomás nem méltó megoldás kulturált emberek
számára.

Sabata Jehovah tanuja! Istenünk!

Emlékszem Mbombini Sihele-re, óriás tagbaszakadt mellkassal
Emlékszem, hogy hívták őt halálos pangára,
Emlékszem, hogy hívták őt gyilkos pangára.
Felkészült arra, hogy harcoljon Qaqawuli ellenségeivel szemben.
Elpanaszolta, hogy Falo-beli háztartását lerombolták.
Ha az emberek feltámadhatnának, feltámasztanám őt, és dicsérném
tetteiket.
Ma Qaqawuli-t élve elégették, mint egy nemtelen hízelgőt.
A legfőbb vezető tiltakozott, de eredmény nélkül.
A kormány olyan hatalmas és bölcs, hogy senki sem adhat tanácsot nekik.
Matanzima és mások tanultak ezekből az értelmiségi nagyságoktól.
Sabata Jehovah szolgálja! Istenünk!

Figyelmet érdemlő döntések magától a néptől érkeznek:
Soha sem pusztán csak a vezértől érkezik.
Manapság a vezetők egyoldalú döntéseket hoznak:
És az eredmény, hogy védeni kell tőlünk őket.
Kérlek, mondd meg, Kaizer Matanzima vezér,
Ha néped nézeteit képviseled, miért van veled testőr?
Mivel a nemzet szóvivője vagyok, visszautasítom állítását.
Nem követte a nép útját.
Mint a nemzet szóvivője, visszautasítom állítását.
Térj vissza és meglátod, hogy egyedül vagy, nincsenek követőid.
Vezetésed bizonytalan alapokra épül.

A fehér kormány erősségének forrása,
Időbe telik és újra megtalálunk, Mhlobo fia, magas szerepkörben
Sasként repülsz el felettünk.
Tisztelt, nagyra tartott vezér, végy egy botot, és gondold újra
a helyzetedet.
Nyersesség és barbarizmus soha nem teszi ki az embert.
Kaizer Matanzima, egyik vagy közülünk, de félrevezetett téged
az ellenség.
A külföldiek vezettek félre.

*Most túl büszke vagy és makacs.
Úgy gondoltad, hogy tanult vagy, és mégis agymosáson mentél
keresztül.
A vezetés olyan tantárgy, amit nem tanítanak az osztályteremben.*

*A nép remeg a félelemtől, félnek lecsapó kezedtől.
Megrémültek Mhlobo vadászkutyáitól.
Mi lenne az ok, hogy érdeklődést mutassunk ellenségünk iránt?
Miért olyan védelmezők esetedben?
Mit tettek ezek a fehér hivatalnokok a számodra?
Megéri mindez őseid öröksége, jogaid, és gyerekeid jövője
érdekében?
Ott állnak előtted megkeseredett és megsebzett, hitvány bajtársaid.
Mikor hangjuk elérte Jonguhlangát, meglepő módon válasz
érkezett.
Nem iszik európai likőrt, de úszik benne.
Azt mondja, a nehézségek, amivel szembekerül, ijesztőek,
és időnként retteg gondolataiktól.
Rátaláltam, ahogy brandyt ivott, aggodalmi csillapításaként.
Úgy találta, hogy jó lesz az a hagyományos amasi helyett.
Ezt lehangolónak és dühítőnek találtam.
Mit tehet egyetlen valaki? Ezek az emberek rangban születtek!
Még mindig felnézek rád, bár már kevés reménnyel.
Nem tudtam, hogy még van benned élet.
Elpusztítottatok egy nemzetépítőt, de még mindig hatást gyakorlok rád.*

Az imbongi tehát az apartheid elleni harc idején sem adta fel szerepkörét: Mangolwane önkéntes nagy harci halálba vonulását a 20. század jogvédelmi küzdelmeit megvívó énekesek követik, nem félve sem a bebörtönzéstől, sem az esetleges haláltól. S ha erről csak az 1994-es első szabad választás után tudhatott meg valamit a világ, annál inkább megérett a helyzet arra (nemcsak a megváltozott dél-afrikai politikai helyzet, hanem az afrikai hagyományok iránt világszerte megnövekedett érdeklődés következtében is), hogy az imbongik énekei világirodalmi ismertségre jussanak (vagyis: globalizálódjanak?!).

Ennek egyik igen jelentős lépcsője az, hogy az egyébként szótó anyanyelvű Thomas Mofolo megírta nagyjelentőségű *Shaka* című regényét a múlt század elején, amely ugyan jelentős késéssel, de napjainkra legalább féltucatnyi nyelven olvasható (először szótóról zulura fordították, utána következett nagy késéssel az angol változat, a további európai nyelvek, francia, német, olasz stb. csak ezután). E regény különös sajátossága, hogy miközben ráirányítja a figyelmet a zulu múltra és annak emblematisztikus alakjára, Shaka-ra, egyúttal a dicsőítőekből is ízelítőt ad, amennyiben a regényben néha visszakövethető részletek szerepelnek az eredeti dicsőítő szövegekből. (Más kérdés, hogy a mű ideológiáját a keresztény tanítások határozzák meg, amelyek lényegében Shaka barbárságának erőteljes túlráajzolását eredményezik.)

Mofolo regényének titokzatossága, hogy mind a mai napig nem derült ki (még ha van is tudomásunk arról, hogy szerzője járt Zuluföldön), honnan származnak konkrétan azok az információk, amelyekre regényét alapozta. Ugyanígy sajátos jelenséggel állunk szemben Mazisi Kunene két hatalmas írott eposza esetében is, amelyek a Shaka fémjelezte korszak felidézései angol nyelven, azonban a dicsőítőének műfaji, stílusbeli következményei világosan nyomon követhetők bennük. A jeles imbongik leszármazottjaként számon tartott szerző azt állította, létezik az eposzok zulu nyelvű eredetije, mindemellett azok az angol nyelvű kiadás után immár több évtized elteltével sem kerültek (elő vagy) kiadásra (maga a szerző pedig már elhunyt).

A dicsőítőének, az imbongi alakja, a prekolonialis zulu múlt világkultúrába való bevezetése, illetve Shaka királynak, mint az afrikai egységesülés sajátos mintájának, szimbólumának különleges irodalmi népszerűsége minden bizonnyal tetten érhető e folyamatok kapcsán. Nem foglalkozunk vele itt részletesebben (lásd tanulmányaimat, 2008), bár tudnunk kell, Shaka király alakja és története mind az angol, mind a francia nyelvű afrikai irodalomban példa nélkül álló hatást váltott ki, regények, versek, drámák egész sorát ihlette. E jelenséggel ma már egyetemi disszertációk foglalkoznak. De további erőteljes figyelemfelhívást eredményezett az is, hogy a dél-afrikai televízió 3 részes többórás filmsorozata az egész világ médiahálózatát bejárta (egyszer még Magyarországon is vetítették). Legújabbban operát is írt egy nigériai zeneszerző a Shaka történetéből készült szövegkönyvre.

A dicsőítőének mint nemzeti intézmény szerepét és sajátos továbbélését próbáltam érzékeltetni egy újabb tanulmányomban (2009) azzal, hogy egy az internetről vett információ alapján próbáltam megmutatni: a felszabadult Dél-Afrikai Köztársaság politikai életének színterén ma is helyet kap a többféle bantu kifejezéssel is megszólítható dicsőítő ének. Hiszen jeles politikusok ünnepi szónoklataikban a népet tanító és vezető imbongi példáját szokták feleleveníteni. Hadd tegyük ehhez hozzá, a hosszú börtön után kiszabadult, majd első vezetővé felnőtt, de emberségét, tisztességét, nyílt gondolkodásmódját, példamutató magatartását és törekvéseinek előremutató erejét mindig megőrző Nelson Mandela alakja napjaink bárdjainak énekeiben kapja a legméltóbb megőrkítést. Sajnos a legendás Quabula imbongi dicsőítő énekét, amelyet az elnök jelenlétében stadionokban is többször megszólaltatott, nem sikerült megszereznem. Be kell érünk most egy-két rövidebb idézettel Russel Kaschula cikkeiből, amelyben több imbongi (angol vagy kosza nyelvű) szövegből idéz. Íme, az első:

*Ő (Mandela) láthatta, mi lehetne Dél-Afrika,
jogok és teljes egyenlőség... nem hatalom, pénz és személyes érdekek
alapján.*

*A világ nem láthatta a nemzeti párt vezetőit, különösen
Verwoerd, P. W. Botha és Vorster sose tudtak végbeinni ilyen vezetést
Ehelyett ők egy életre Robben sziget tengermélyére vonszolták
a fekete küzdelmet.*

Egy kosza imbongi a következő részben azoknak az emlékét idézi, akik meghaltak Mandeláért, sosem tudva meg, milyen közel volt már a szabadság:

*Ez nem más, mint a halott ember álma
Olyan álmom, amit az emberek sosem hisznek el,
Az emberek addig kiáltoznak, amíg fel nem adják,
Mennyi lélek van a föld alatt?
Mennyi tetem Mandeláért?
Mande-e-e-e-la Mand-e-e-e-e-e-e-la
Mande-e-e-e-la Mand-e-e-e-e-e-e-la*

Utolsó idézetünk esetében már írásos formával állunk szemben, bár az első és az utolsó két sor parallelizmusa jól mutatja az orális stílus jelenlétét. Az idézet különlegessége, hogy a költő-imbongi Mandelát Jézus-méretű figurává magasztja fel:

*Megidézik őt, bár nem ismerik,
Megidézik őt, bár sosem látták azelőtt,
Ezért kell szerénynek lennünk és tisztelnünk egymást,
Mert különben sohasem láthatjuk meg őt.
Jézus példáját sok ember követte,
Igazságban és méltóságban jött ő el azokkal,
Ezért kell tanúbizonyságot tennünk és meghallgatnunk szavait
Ezért kell megerősítenünk, hogy szavai igazak.*

Összefoglalásképpen: az emberi kultúra produktumainak lokalizmusa, illetve globalizmusa nagyon nehezen megközelíthető kérdéskört von maga után. Egyrészt szembe kell néznünk a történelmi tényezővel. A helyben született, helyben megtermett kulturális produkció adott esetben válhat egy törzsi csoport, majd egy nemzetté növekedett hagyományos társadalom, utóbb valóságos nemzet, később – így Dél-Afrika esetében is – egy nyelvrokonsági nagyobb közösség, vagyis a bantu nyelvű népek számára, majd pedig az angol nyelvűség szárnyán a széles nemzetközi közönség részére élő tudássá, eleven ismeretként. Eközben azonban számításba kell vennünk a genetikusan vagy tipológiailag azonos mintákat (a dicsérőének műfaj mint olyan – a hagyományos bárd szerepe és tevékenysége a hagyományos közösségekben – az énekekben, művekben kirajzolódó hős tettei stb.), amelyek viszont a teljes emberi gondolkodás hasonló vagy azonos módon kijelölt útjainak a megnyilvánulásai. Az eddigiekből talán kitűnik, hogy ha válaszolni akarunk a konferencia címében felvetett kérdésre: az imbongi szerepkörének, teljesítményeinek történelmi változásaiban, a helyi közösségtől a világirodalomig vezető útjában nyomon követhetők bizonyos mozzanatok, amelyek valamilyen módon esetleg kapcsolatba hozhatók a *helybeliség* és a *földi méretűség* fogalmaival. Persze az itt megfogalmazott felvetéseknél pontosabb történelmi rajzolat, teljesebb megfogalmazások minden bizonnyal csak az eddigieknél részletesebb és pontosabb elemzések nyomán születhetnek meg.

Irodalom

(a szövegpéldák a *-al megjelölt közleményekből származnak, a fordításokat a tanulmány szerzője készítette az említett forrásokban található példák angol fordításai alapján)

- BIERNACZKY Szilárd: *A Szoto irodalom*, kézirat, 1991.
- BIERNACZKY Szilárd: *Shaka dicsőítője*, kézirat, 1991.
- BIERNACZKY Szilárd: *Az afrikai eposz típusa*, kandidátusi értekezés tézisei, Budapest, 1995.
- BIERNACZKY Szilárd: *Az afrikai eposz típusa*, kandidátusi értekezés, Budapest, 1996.
- BIERNACZKY Szilárd: *Shaka dicsőítője, Afrika Tanulmányok*, 2008.
- BIERNACZKY Szilárd: (m. s.) *Izibongo vagy oriki. Az afrikai dicsőítőének a társadalomban és a történelemben*, kézirat, Budapest, 2008.
- BIERNACZKY Szilárd: *A hagyományok és Afrika – ma*, Külügyi Szemle, 2008. 7. évf. 4. szám.
- BIERNACZKY Szilárd: *Sona dicsőítő költészet, Afrikakutatás 2005–2006*, 2009. (sajtó alatt)
- BOSCO, Kalame Iyamuse: *Shaka Zulu, a living legend*, The Unesco Courier, 1989. September.
- BURNESS, D.: *Shaka King of Zulus in African Literature*, Washington, Three Continents Press, 1976.
- COPE, Trevor - STUART, James, MALCOM, Daniel: *Izibongo. Zulu Praise-Poems*, Oxford, Clarendon Press, 1968. *
- GOUAT, J.-N.: *Shaka Zulu dans la littérature africaine: mythe et réalité*, Thèse de Doctorat de Troisième Cycle, Paris, Université de Paris XII, 1983.
- GROENEWALD, H. G.: *Ubuciko bomlomo: Verbal art (in print) in Zulu*, South African Journal of African Languages, 1990.
- GUNNER, Elisabeth: *Forgotten Men: Zulu Bards and Praising at the Time of the Zulu Kings*, African Languages/Langues Africaines, 1976.
- GUNNER, Elisabeth: *A Dying Tradition? African Oral literature in a Contemporary Context*, Social Dynamics, 1986.
- GUNNER, Elisabeth – GWALA, Mafika: *Musho! Zulu Popular Praises*, East Lansing, Michigan State University Press, 1991.
- KASCHULA, Russell H.: *Power and the Poet in Contemporary Transkei*, Journal of Contemporary African Studies, 1991. Vol. 10, No. 2. *
- KASCHULA, Russell H.: *Mandela comes home: the poets' perspective*, The Journal of Ethnic Studies, 1991. *
- KUNENE, Mazisi: *Emperor Shaka the Great*, Heinemann, London, 1981.
- KUNENE, Mazisi: *Anthem of the Decades. A Zulu Epic Dedicated to the Women of Africa*, Heinemann, London, 1981.
- MAFEJE, Archie: *The Role of the Bard in a Contemporary African Community (Transkei)*, Journal of African Languages (London), 1967. *
- MOFOLO, Thomas: *Shaka (regény szoto nyelven)*, Morija, Morija Press 1925. angolul: ford. F. H. Dutton, Oxford, Oxford University Press, 1931. új kiadás: 1967. illetve: ford. D. P. Kunene, London, Heinemann, 1981.
- NYEMBEZI, C. L. Sibuso: *The Historical Background to the Izibongo of the Zulu Military Age, African Studies (Johannesburg)*, 1948. VII.
- OMER-COOPER, J. D.: *The Zulu Aftermath. A Nineteenth-Century Revolution in Bantu Africa*, Edinburgh Gate, Harlow, Longman, 1966. 1998.

- RYCROFT, D. K. – NGCOBO, A. B.: *The Praises of Dingana (Izibongo ZikaDingana)*, Durban – Pietermaritzburg, Killie Campbell Africana Library – University of Natal Press, 1988.
- SCHEUB, Harold: *A Review of African Oral Traditions and Literature*, African Studies Review (Los Angeles), 1985.
- STUART, James: *uThulasizwe*, Longmans, London, 1923.
- STUART, James: *uBaxoxele*, Longmans, London, 1824.
- STUART, James: *uHlangakhula*, Longmans, London, 1924.
- STUART, James: *uKhulumethule*, Longmans, London, 1925.
- STUART, James: *uVusezakithi*, Longmans, London, 1926.
- WEBB, C. de B. – WRIGHT, J. (ed. and trans.): *The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples*, Vol. 1, 2, 3, 4, Pietermaritzburg – Durban, Universtiy of Natal Press – Killei Cambell African Library. 1976-1979-1982-1986.

